

УДК 329.05(477)

Багатопартійність на українських землях у кінці XIX – на початку XX століття

Анатолій Луценко,
кандидат політичних наук,
заступник начальника
Центрального науково-дослідного інституту
Збройних Сил України

У статті висвітлюється діяльність політичних партій України кінця XIX – початку XX століття. Проаналізовано зміст їхніх програмних документів, соціальна база та ідеології. На думку автора, цей досвід може допомогти сучасним політичним об'єднанням України діяти більш ефективно.

Ключові слова: багатопартійність, програмні документи, ідеологія.

The article highlights the history of Ukrainian political parties at the end of 19th and at the beginning of 20th century. It is told about maintenance of their program documents, social base and ideologies. Experience of the past can help the political associations of modern Ukraine to operate more effectively.

Keywords: multi-party system, program documents, ideology.

Нині, особливо в контексті підготовки нового виборчого законодавства та уточнення ролі політичних партій в утвердженні й розвитку демократичного суспільства, важливо ще раз проаналізувати власний історичний досвід, використати випробувані часом форми і методи діяльності громадських об'єднань, аби уникнути типових помилок.

Відомо, що перші політичні партії (в сучасному розумінні цього терміна) з'являються в другій половині XIX століття. Їх поява була зумовлена сукупністю інституційних змін, що відбулися в європейських країнах. Політичні партії починають формуватись лише на певному етапі розвитку суспільства, коли більшість його громадян певною мірою залучається до політичного процесу. У їх виникненні є певна послідовність. Лібералізм і

ліберальні партії сформувались у боротьбі проти феодальних режимів. Консервативні партії постали як протиположність ліберальним партіям. Робітничі партії виникли в боротьбі з капіталістичною системою, а комуністичні партії – в боротьбі проти соціал-демократії.

Відеалі, можна говорити, що мета кожної партії полягає у представництві в політичній системі тих верств населення, інтереси яких вона відображає. Суспільство не може обійтись без політичних партій, бо вони є виразниками об'єктивно існуючих багатоманітних соціальних інтересів, урівноважують ці інтереси в боротьбі за державну владу. Без опори на партії неможлива робота парламенту.

Українські землі не стали винятком. Становлення багатопартійної системи в Україні почалося наприкінці XIX ст. й тривало до 20-х рр. XX ст. На її території налічувалося близько 40 різних політичних партій від крайнього лівого до крайнього правого спрямування. Оскільки цей процес відбувався за умов поділу українських земель між сусідніми державами, а отже, і роз'єднаності українського етносу, він мав свої особливості. Одна з визначальних – загострення суперечностей між соціальним і національним як у соціально-економічному, так і в політичному та духовному вимірах. Аналіз прояву цієї особливості наочно засвідчує, що, з одного боку, вона сприяла поглибленню процесу політизації українців і появи на її основі різних громадсько-політичних об'єднань, а з іншого – несвоєчасне «зняття» цієї суперечності призвело до загострення конфлікту між соціальним і національним, що врешті-решт зумовило поразку національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр.

Наприкінці XIX ст. різні політичні сили українського суспільства бачили неоднакові шляхи розв'язання національних і соціальних завдань. Більшість прагнула розв'язати назрілі проблеми на шляху до соціалізму. Натомість значна частина української інтелігенції тяжіла до ідеології націоналізму. З цього приводу І. Франко зауважував, що саме в цей період українська інтелігенція та молодь відходить від культурництва і політично нейтрального українофільства і починає дошукуватися політичного розв'язання українського питання.

У 1891 р. в Україні виникає перша політична студентська організація «Братство тарасівців», на чолі якої були такі відомі діячі, як І. Липа, М. Міхновський, М. Коцюбинський та ін. У програмі Товариства та в «Декларації віри молодих українців» було зафіксовано вимоги: право України на створення незалежної держави, «визнання Російської імперії окупантом України», необхідність справедливого розв'язання соціальних проблем українців і т. ін.

У 1897 р. з ініціативи Д. Антоновича і О. Кониського засновано Загальну українську організацію, метою якої було згуртувати українських діячів в одному об'єднанні. Ця організація започаткувала літературне видавництво «Вік». Але це безпартійне об'єднання не зупинило творення нових організацій, особливо серед молоді, яка бажала активніших виступів. На

такій хвилі у 1897 р. в Києві було створено гурток М. Ковалевського та соціал-демократичну групу під керівництвом І. Стешенка, до якої входили Леся Українка і М. Коцюбинський.

Помітну роль у пробудженні національної свідомості українців у Західній Україні відіграло літературне товариство імені Тараса Шевченка (Львів, 1873 р.). Мета цього товариства – довести прибитому злиднями селянинові, що він має політичні права, які повинні бути забезпечені законом. Політизація галицьких українців дала змогу Ю. Романчукові в 1885 р. створити «Народну Раду», яка, за словами К. Левицького, стала «цілком політичним товариством». У 1888 р. на зборах у Львові було виголошено першу політичну програму галицьких українців, яка ставила вимоги задовольнити їхні політичні, соціальні, економічні та культурні потреби.

Ці та подібні політичні угруповання створювали передумови для організації політичних партій в Україні на засадах соціалізму та націоналізму.

Хронологічно першою українською політичною партією європейського зразка стала створена у 1890 році в Східній Галичині Русько-українська радикальна партія (РУРП), засновниками і керівниками якої були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький, Т. Окуневський, В. Охримович. Соціальною опорою партії визнавали селянство. Партія видавала журнали «Народ» (призначений для представників інтелігенції) та «Хлібороб» (для селянства), а також газету «Громадський голос».

Головними програмними цілями партії було визначено:

«1. В суспільно-економічних справах змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, то є, хочемо колективного устрою праці й колективної власности продукційних засобів.

2. В політичних змагаємо до певної волі особи, слова, сходи́н і товариств, друку й совісти, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя автономії громад, повітів і країв у справах, що тільки їх торкаються, та уділення кожному народові можності якнайповнішого культурного розвитку.

3. В культурних справах стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри і реалізмом у мистецтві, та домагаємося, щоби всі здобутки культури й науки стали власністю всього народу» [Цит. за: 6, с. 203].

Ефективність діяльності РУРП послаблювалась (як це завжди буває) відсутністю єдності, насамперед ідеологічної. Від самого початку визначились два гостро конкуруючі напрямки: ліве крило, очолюване І. Франком та М. Павликом, відстоювало інтереси сільської бідноти та міського ремісничого руху, а праве на чолі з С. Даниловичем дотримувалося ліберально-буржуазних поглядів. Незважаючи на це, партія все-таки відіграла істотну роль у розвитку революційно-демократичного руху в

Галичині. В кінці XIX ст. розколу уникнути не вдалося, частина членів РУРП об'єдналася з «народовцями» (течія проавстрійської орієнтації серед західноукраїнської інтелігенції), утворивши в 1899 році Українську національно-демократичну партію, яка ставила собі за мету об'єднання всього українського народу в єдиний національний організм на засадах політичної та культурної самостійності. Насправді ж – проводила в подальшому політику прислужництва австрійському урядові.

В 1899 році галицькі соціал-демократи створили у Львові Українську соціал-демократичну партію, яка до 1918 року входила до складу австрійської соціал-демократичної партії і ставила собі за мету боротьбу за втілення ідей соціалізму. Попри свою назву, партія керувалася не відповідною їй ідеологією, а класичною ліберальною (що властиво і деяким нашим сучасним «соціал-демократам»).

Багатопартійність на українських землях, що входили до складу Російської імперії, починає складатись на рубежі XIX і XX століть.

Насамперед відзначимо, що всі партії, які тут діяли в першій чверті XX ст., можна умовно поділити на дві великі групи:

а) місцеві організації загальноросійських політичних об'єднань (спектр їх був найширший – від крайніх лівих до крайніх правих);

б) українські національні об'єднання, які діяли на території наших земель, що входили до складу Російської імперії.

Щодо першої групи (діяльність загальноросійських політичних партій досить докладно висвітлена в історичній літературі) не можна забувати, що вони відігравали вирішальну роль у розвитку політичної ситуації не тільки в імперії загалом, а й в українських губерніях зокрема. Нагадаємо хоча б такий факт (практично не згадуваний у сучасній популярній літературі): на першому з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (Мінськ, 1898 р.) більшість з 9 делегатів становили представники робітничих організацій Київщини та Катеринославщини. Звичайно, цей з'їзд лише проголосив утворення РСДРП, а для фактичної організації партії знадобилося ще майже 5 років, однак і в подальшому представники багатонаціонального робітничого класу українських земель у діяльності цієї партії (обох її напрямів – і більшовицького, і меншовицького) були далеко не на останніх ролях. Популярними в Україні були й інші загальноросійські політичні партії: соціалістів-революціонерів (усіх їх різновидів), конституційних демократів (кадетів) та багатьох інших.

Трохи докладніше зупинимося на діяльності політичних об'єднань другої з названих груп. Хронологічно першою тут була досить широко відома Революційна Українська партія (РУП), створена в 1900 р. у Харкові представниками української інтелігенції Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, М. Міхновським та ін. До її складу ввійшли невеликі гуртки, що існували в Харкові, Києві, Ніжині, Полтаві, Чернігові, Лубнах та інших містах України. Партія ставила за мету об'єднати всіх свідомих українців на боротьбу за національні права і соціальну революцію.

Анатолій Луценко

Програмним документом РУП мав би стати написаний М. Міхновським і опублікований у вигляді листівки маніфест під назвою «Самостійна Україна». Його основні ідеї («Одна єдина нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі» та «Україна для українців»), попри всю їх зовнішню привабливість більшістю членів РУП не були сприйняті як реальні і обґрунтовані. Перша з цих ідей неминуче провокувала б збройні конфлікти з усіма сусідніми державами, а друга призвела б до перманентних громадянських воєн у самій Україні. Адже М. Міхновський під «українцями» розумів лише тих, хто за походженням, по крові належить до української нації, а всіх чужинців (насамперед москалів, жидів, поляків) вважав ворогами українського народу. Тому одна з останніх фраз «Самостійної України»: «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя» [1, с. 19] не могла бути схвалена здравомислячими політиками. РУП стала першою організаційною спробою українського руху виступити на політичній арені Росії під прапором державної незалежності України, її створення поклало початок переходові від культурницького українофільства до організованої праці серед широких мас.

У 1902 році з РУП вийшла група націонал-радикалів на чолі з М. Міхновським, які утворили Українську народну партію (УНП). М. Міхновський розробив «Десять заповідей для УНП» (одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна Україна, Україна для українців, усюди і завжди вживай української мови та інші). В подальшому УНП не змогла отримати істотної підтримки в політичному середовищі і припинила свою діяльність. Тоді ж від РУП відокремилися народники (М. Шаповал, М. Залізник), які примкнули до партії есерів. У 1903 р. від РУП відкололася Українська соціалістична партія на чолі з Б. Ярошевським. У 1900 р. була створена Українська соціалістична партія, яка виступала за «Українську республіку». Після вступу до неї у 1903 р. частини РУП це була єдина з соціалістичних партій Росії, яка наголошувала на важливості національного питання й визнавала права українського народу. Восени 1904 р. була створена Українська демократична партія. Її програма містила як політичні (парламентський лад, автономія), так і економічні вимоги (8-годинний робочий день, державна пенсія німечим тощо). Згодом з її лав вийшли представники радикального крила, які утворили Українську радикальну партію, головою якої став Б. Грінченко.

Восени 1905 р. УДП та УРП провели об'єднавчий з'їзд і утворили Українську демократичну радикальну партію, яка згуртувала значну частину національно свідомих людей.

У грудні 1904 року утворилася Українська соціал-демократична спілка. Вона вийшла з РУП під проводом М. Меленевського та Л. Українки, а в 1905 р. ввійшла до складу меншовицької фракції РСДРП на основі окремого статуту. Під час виборів до I Державної Думи (1906 р.) вона проявила себе

як русифікаторська організація і в період реакції 1907-1910 рр. розпалася на окремі групки, а невдовзі зовсім зникла з політичного життя.

У 1906 р. зі складу УНП виходить група автономістів, які заснували Українську демократичну партію, що проіснувала всього кілька місяців. У лютому 1907 р. свою програму прийняли українські соціал-революціонери. Вони вимагали скликати Українські установчі збори. У цей час в Україні також діяли і терористичні революційні організації. Це «Оборона України», «Українська народна оборона». Існувало також декілька груп анархістів, активними на території України були і загальноросійські політичні партії.

У ході першої російської революції, у грудні 1905 року, з'їзд РУП перейменував свою партію на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) і схвалив програму, близьку до теоретичних положень німецьких соціал-демократів. У цьому документі підкреслюється, що життя творить матеріальні умови існування, що поділ на власників капіталу і експлуатованих ними найманих робітників приводить до соціальної несправедливості і загострення класової боротьби. На конкретне запитання – чи ж потрібна приватна власність на засоби виробництва – програма УСДРП дає чітку відповідь: ні, не потрібна [1, с. 68-71]. Однак у цьому документі не було найважливішого програмного положення марксизму – про диктатуру пролетаріату.

УСДРП прагнула об'єднатися з РСДРП, ввійшовши до останньої на федеративних засадах при визнанні УСДРП єдиним представником українського пролетаріату. Однак IV з'їзд РСДРП (1907 р.), на якому, до речі, перевагу мали представники меншовицької течії, відмовив у цьому УСДРП як дрібнобуржуазній націоналістичній організації.

Після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року УСДРП стала однією з провідних партій, представлених у Центральній Раді. В січні 1919 року ліве крило цієї партії виділилось в окрему групу («незалежники») і разом з частиною Української партії соціалістів-революціонерів («боротьбисти») створило Українську комуністичну партію (УКП, укапісти). В кінці 1924 року Президія Виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП, а завершив цей процес у 1925 році ліквідаційний з'їзд УКП.

Правіше від названих партій у політичному спектрі знаходилася Українська партія соціалістів-революціонерів, створена в квітні 1917 року шляхом об'єднання українських груп і гуртків, що існували ще з 1905 року і відокремилися від російської партії есерів. Партія декларувала ряд соціальних вимог («Три вісімки» – вісім годин роботи, вісім годин відпочинку і вісім годин культурно-політичного життя; демократизоване страхування фабричного і сільського пролетаріату за рахунок держави і капіталістів та ін.), вимагала автономії України в складі Російської держави, однак загалом стояла на класичних ліберальних позиціях [1, с. 78-80]. Лідерами партії були М. Грушевський, М. Ковалевський, П. Христюк, В. Голубович, М. Шраг, М. Шаповал та ін. Партія випускала

газету «Боротьба», їй належало чимало місць у Центральній Раді (в тому числі посада Голови ЦР). Після закінчення громадянської війни УПСР припинила своє існування, більшість її лідерів емігрували за кордон.

Виразником інтересів середньої і великої буржуазії, поміщиків та частини ліберальної інтелігенції стало Товариство українських поступовців (ТУП), засноване в Києві в 1908 році. Головна мета ТУП – відстоювати національні інтереси українців. Лідерами цієї партії були М. Грушевський, С. Єфремов, В. Прокопович, О. Шульгін, Д. Дорошенко та ін. Політична платформа ТУП ґрунтувалася на визнанні принципів конституційного парламентаризму й автономії України. Це свідчить про те, що за своєю програмою і тактикою партія була близька до російських конституційних демократів (кадетів), відрізняючись від останніх лише вимогою автономії України в рамках буржуазної конституційної Росії. Програмою ТУП було передбачено відродження української національної культури і мови. Партія була одним із засновників Центральної Ради. В березні 1917 року ТУП було перейменовано на Спільку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 року – на Українську партію соціалістів-федералістів. Через рік УПСФ розпалася.

Отже, в кінці XIX – початку XX ст. у Східній Україні склалася багатопартійна система, яка функціонувала в межах Російської імперії. До складу перших українських політичних партій, особливо в період свого становлення, входили певні політичні течії, які згодом усамостійнювалися в окрему партію.

У такій багатопартійній системі умовно можна виділити три типи політичних партій: філіал російських загальноімперських (РКП(б), кадети, октябристи, есери); національні – багато єврейських, польських та ін.; типово національно-українські (Українська партія соціалістів-революціонерів – боротьбисти; Українська соціал-демократична партія; Українська народна партія, Українська федеративно-демократична партія та ін.).

На межі XX ст. у Західній Україні також склалася своя партійна система. Усі тутешні політичні партії функціонували легально й орієнтувалися на парламентську боротьбу. Гасла місцевих партій були поміркованими і переважно не виходили за конституційні межі. Здебільшого партії Галичини об'єднувалися за національними ознаками.

Можна стверджувати, що багатопартійність в Україні на межі XIX – XX ст. відіграла як прогресивну, так і негативну роль у політичному процесі державотворення. Прогресивна роль – це залучення широких верств населення України до державотворення, волевиявлення яких було сконцентроване в політичних програмах різних партій.

Негативна роль – це розбіжність поглядів, ідей і програм, що призвело до кризової ситуації в Україні, спричинило гетьманський переворот, падіння УНР і встановлення більшовицької влади, безроздільне панування якої тривало понад сім десятиліть.

Тож, якщо говорити стисло, таким був спектр українських політичних партій кінця XIX – першої чверті XX ст. Усі вони мали досить чітко сформульовані програми (тоді ще не навчилися маскувати свої справжні погляди і цілі порожньою балаканиною та брехливими обіцянками), випускали газети, журнали, листівки, в яких роз'яснювали громадянам свої позиції. Аналіз цих документів, вивчення стратегії і тактики партій столітньої давнини може допомогти нинішнім політичним об'єднанням уникати давно відомих помилок, успішно реалізовувати свої цілі в сучасних умовах.

Література:

1. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX століття / Тернопіль, 1994. – 91 с.
2. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: дослідження / К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
3. Білоус А. Політико-правова система: світ і Україна / К., 2000. – 200 с.
4. Білоус А. Політичні об'єднання України / К., 1993. – 108 с.
5. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / К.: 1993. – 808 с.
6. Сарбей В. Національне відродження України / К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.